БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО И ЧОВЕКА

Юлиан Василев Харалампиев

НАГЛАСИ КЪМ ВОЙНА, СОЦИАЛНО-ГРУПОВА ИДЕНТИЧНОСТ И ЛИЧНОСТНА АГРЕСИЯ

Д И С Е Р Т А Ц И Я

за придобиване на образователната и научна степен „доктор“

направление 3.2. „Психология“

Рецензенти:

Проф. д. н. Георги Карастоянов

Доц. д-р Диана Бакалова

Научен ръководител:

Проф. д. н. Антоанета Русинова-Христова

Научен консултант:

Проф. д-р Йоланда Зографова

София, 2026

Благодарности:

Бих искал да изкажа своите дълбоки благодарности към проф. д. н. Антоанета Русинова-Христова и проф. д-р Йоланда Зографова за предоставената възможност да изградя докторската си дисертация под тяхно ръководство, за насоката към интересната тема, полезните съвети и професионализма.

Признателен съм на доц. д-р Диана Бакалова, ръководител на секцията „Социална психология“, на доц. д-р Росица Рачева за съдействието при превода на инструментите за измерване, на гл. ас. Екатерина Димитрова за съдействието и на всички колеги от секция „Социално психология“ към Института за изследване на населението и човека, които със своите коментари и съвети направиха по-прецизна работата ми.

Искрена благодарност към Галина Младенова за съдействието и подкрепата й към мен и всички колеги-докторанти. Благодаря на всички бивши и настоящи колеги от другите секции, които имат своя принос към този труд.

На най-близките си колеги Борян Андреев и Ваня Славова благодаря за помощта, подкрепа и дискусиите през всичките три години, както и на докторантите Радостина Стоянова, Димитър Генов, Никола Ганев, Пламен Петков и ас. Стивън Маринашев, с които споделяхме време, опит и идеи.

Сърдечни благодарности на целия екип от Института по невробиология, най-вече на доц. Катерина Стамболиева за безкрайната подкрепа и устрема за изследвания, с които ме зареждаше и на ас. Йоанна Йорданова за вярата в мен.

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита на Научния семинар на департамент „ Психология “в Институт за изследване на населението и човека – БАН.

Общ обем:

Използвана литература: 298 източника (17 на български и 281 на английски език)

Таблици: 46

Фигури: 12

Приложения: 10

Защитата на дисертационният труд ще се състои на…….....от…… часа в залата на ИИНЧ-БАН, гр. София, ул. „Акад. Георги Бончев “, бл.6, партер пред научно жури в състав:

Вътрешни членове:	**Външни членове:**
Проф. д. н. Ергюл Таир	Проф. д. н. Георги Карастоянов;
Доц. д-р Диана Бакалова	Проф. д. н. Румен Стаматов;
	Доц. д-р Биляна Великова

Членовете на научното жури са назначени от Научния съвет на Института за изследване на населението и човека - БАН.

Материалите по защитата са на разположение в библиотеката на ИИНЧ-БАН.

Увод

Войната е феномен, който присъства активно в световната история. Най-общо войните могат да се разделят на стари (класически) и нови (глобализирани), като първите са в периода между 18-ти и средата на 20-ти век и са свързани предимно с геополитически интереси или идеологически причини, а новите се водят от така наречената „политика на идентичността“. Целта на тези военни конфликти често не е да се наложат конкретни политики, а да се получи достъп до държавния апрат от определени локални групи (етнически, религиозни и пр.), за получаване на властови и икономически привилегии. Масовата ерозия в доверието към институтициите, навлизането на новите технологии, налагането на нов вид комуникаци между населението и властта, огромните миграционни и бежански потоци са само част от причините, направили възможни тези „съвременни“ войни. Може да се обобщи, че целта на такава съвременна война е най-вече мобилизиране на политически ресурси около някаква конструирана идентичност или консолидация на група хора около нещо общо за нейните членове (Kaldor, 2013).

Наблюдатели определят 2010 година, като повратна за възраждане на националистичните нагласи в света, най-вече в Съединените американски щати. Политическите нагласи в Европа се определят от конкретните визии на елитите за нациите на стария континент, предизвикани от „обсадата “от мигранти, бежанци, малцинствени групи по места, както и техни симпатизанти сред политическите представители в отделните държави, като се създава носталгия по отминалите „велики “дни за нацията (Bonikowski, 2016).

Национализмът като нагласа, свързана с груповата идентичност е определен като актуален за съвременната политика и пример за това не е единствено политиката на новия „стар “президент на САЩ Доналд Тръмп. Именно неговата кампания беше облечена в лозунга „Да направим Америка отново велика!“. Пример за налагане на такъв тип групова идентичност е и политиката на унгарския премиер Виктор Орбан, който спечели последните избори отново с такива нагласи в своята кампания, както и китайският ръководител Си Дзипин, който се основава в своите действия на древните традиции в „Поднебесната“ и за който казват, че е втори по сила премиер след Мао Дзедун (Mylonas, & Tudor, 2021). Според наблюдатели като Ганьон, Суни, Черго и Голдгайер, и Яшар национализмът се е превърнал в ключов двигател за развитието на отделните региони в световен мащаб (Gagnon, 1994; Suny, 1993; Csergo, & Goldgeier, 2004; Yashar, 1998). Взаимодействието между различните групи в обществото, както и взаимодействието на отделните общества, проблемите при отхвърлянето на „другите“ са основна предпоставка за поява на психологически пречки при общуването. Появяват се страхове, предубеждения, отдалечаване от чуждата общност и приближаване към своята (Зографова, 2016).

Други фактори за пораждане на националистически нагласи са отчуждението на част от обществата, разпадане на досегашните модели на обществени отношения, замяна на ценности и морални норми с „нови“, които са считани за недостатъци в минал период, противоречащи на нормалните човешки взаимодействия. Това води до деморализация, деинституционализация на възприети законни средства за справяне с проблемите в обществото, до недоверие в държавните институции, което е продиктувано от очевидната слабост на последните да защитят законните интереси на гражданите (Русинова-Христова, 2022). Съществуването на подобни обществени отношения е основа за проследяване на взаимовръзките между нагласите в такава обществена група. От друга страна привързаността към собствената група или общност не се свързва задължително с неприемане и омраза към чуждата или външна група (Tajfel et. al.,1979; Tajfel & Turner, 1986).

Актуалността на темата на дисертационният труд е продиктувана от продължаващата ескалация на военни конфликти в световен мащаб и необходимостта от определяне на готовността за защита на националната родина от членовете на нацията и съществуващите нагласи в популацията в този контекст.

Обект на дисертационното изследване са конкретни социални групи от обществото (военнослужещи и/или служители в сигурността, студенти и/иоли учащи се, други – производство, услуги, цивилна администрация, преподаватели), представени в извадката изследвани лица, които са

организирани по пол, възраст, семеен статус, местоживеене и конкретно предназначение като функции в социалната структура на държавата. Общият брой изследвани лица е 276.

Предмет на настоящо изследване е връзката между нагласите към война и агресия с идентичността - национална и социално-групова. Свързаността на нагласите към война с произтичащите от идентичността нагласи към национализъм и патриотизъм, както и влиянието на демографски фактори върху разпространението на нагласите и връзката им с характеристики като индивидуализъм, колективизъм и усещане за ниво на тревожност за собствената сигурност.

Основната цел на дисертационното изследване е да се разкрият взаимовръзките между идентичността и нагласите към война и индивидуална агресия, като вниманието се насочи към проследяване на тези връзки в различни социални групи и тяхното сравнение.

Реализирането на поставената цел ще бъ де постигнато с решаването на следните задачи:

1. Да се направи теоретичен обзор на водещите теории, свързани с понятията и конструкти включени в целта на дисертационният труд, както и преглед на съществуващи до момента изследвания на взаимовръзки между отделните феномени.

2. Да се направи подбор на подходящи инструменти за измерване на конкретните нагласи в изследваните лица, като се използват както съществуващи и готови за български условия, така и осъществяване на адаптиране на инструменти и приспособяването им за работа за българска извадка.

3. Да се анализират и интерпретират резултатите от емпиричното изследване на взаимовръзките между нагласите към войната, индивидуалната агресия, националната и социално-групова идентичност, както и националистичните и патриотични нагласи, като се направи сравнение между изследваните социални групи.

Трудът е структуриран с увод, три основни глави, общи изводи, заключение, използвани източници и 10 приложения.

Уводната част на изследването обхваща следните методологически елементи: актуалност на изследването, обект, предмет, основна цел, научноизследователски задачи и методи на изследването.

Първата глава представлява описание на теоретичните предпоставки на изследването. Проследяват се концепциите и теориите, които са основа за разбиране на процеси като войната, възникването на понятията национализъм, патриотизъм и агресия. Проучват се изследвания на връзката между нагласите към национализъм и агресия, както и връзката с нагласите към война, като изследвания се разширяват с проследяване на връзки и характеристики като индивидуализъм, колективизъм и усещане за ниво на тревожност за собствената сигурност у респондентите.

Втората глава описва постановката и дизайна на дисертационното изследване – цел, задачи, хипотези и методи за събиране и обработка на получените данни. Представен е теоретичен модел на връзката между отделните концепти. Направено е описание на изследваните социални групи в извадката изследвани лица.

Третата глава съдържа получените резултати, тяхната интерпретация и обсъждане. Представен е корелационен модел на връзките между изследваните променливи. Извършена е проверка на заложените хипотези и дискутиране на профилите на отделните изследвани социални групи в извадката изследвани лица. Главата завършва с общи изводи, описване на ограниченията в изследването, извеждане на наукоприложни и практикоприложни приноси и десет приложения.

РЕЗЮМИРАНО СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯТ ТРУД

Нагласи към война и взаимовръзки с национализма

Терминът „ война“ е определен според Хайнд като понятие, свързващо се както с междугрупови конфликти, така и с война между държави. Тези, които заемат и изпълняват отделните роли в това взаимодействие са мотивирани най-вече от задълженията и правата, свързващи се с ролите. Разграничавайки се от ужасите, причинени от войната, този процес може да се възприеме като допустимо средство за решаване на спорове, но психологическите последици от войната са тежки и дълготрайни (Hinde, 1997). Специално внимание се отделя на източниците за обществена подкрепа за размерите на военния бюджет на държавата (Eichenberg, & Stoll, 2017). В тази връзка се допуска за закономерно правителствата или елитите в своите решения да се съобразяват не само с външните заплахи, но и с обществената подкрепа в собствените си страни. Нежеланието на общностите да отделят повече ресурси за отбрана според Кейган се държи на отхвърлянето на политиката на силата, която в предишни времена е донесла много нещастия (Kagan, 2004). Според други изследователи излагането на войни и насилие може да доведе до развитие на неодобрение към войната (Liddell et.al., 2014). Отношението към войната, според Бартелс, се определя от основни културни нагласи като патриотизъм и недоверие към хората (Bartels, 1994).

Съществува мнение, че войната е основен фактор за формирането на много национални държави. Хауърд напомня, че повечето национални държави, възникнали преди средата на 20-ти век са създадени след война или са имали граници, определени от война или насилие (Howard 1991; 1976; Hutchinson, 2018). Световният ред на националните държави може да се разглежда като последица от тотални войни, довели до промени на границите на много европейски държави, до поглъщане на едни и поява на други през 20-ти век. Това може би е довело до появата на пост-колониални териториални единици (Hutchinson, 2018). Бурак Кадеркан от Военноморския колеж на САЩ отбелязва, че основната идея в изследванията за национализма като стимул за действие, позволява на държавите да водят война в безпрецедентен мащаб, което води до не чести, но много по-унищожителни войни. Възходът на национализма е помогнал в развитието на моделите на междудържавните войни, като е променил характера на териториите в съвременната държавна система. В наши дни на териториалната на националната държава се гледа като на неприкосновена, което допринася за нарастваща жестокост и намаляваща честота на междудържавните войни (Kadercan, 2017).

Гелнер застъпва идеята, че национализмът е резултат от съчетанието на държава и масова култура, като този процес той го свързва с модернизма или модерността. Масовото образование, което създава масовата култура, се нуждае от държавно финансиране (Gelner, 2006). Ролята на армията и военната повинност се описват като водещи фактори в национализацията на обществата, като акцентът е върху определянето на връзката между хомогенизацията в културен аспект – масовата култура, която е фактор за образуване на нацията, и милитаризма (Hutchinson, 2018). Хол извежда разбирането, че „*по-скоро военните, отколкото икономическите технологии обясняват най-вече грандиозното развитие на държавните бюрокрации и безпрецедентното им проникване в периферията на обществото* “(Hall, 1998, с.159).

Социална група, социална-групова и национална идентичност, национализъм и патриотизъм

Социална група

Човешките групи еволюират от малки и големи, функционални и нефункционални, докато стигнат до съвременната организация на държавата. Обединението в групи се осъществявало по два начина – по пътя на доброволното обединяване и постигане на идентифициране с групата, проява на солидарност и лоялност и по принуда от предизвикан страх от насилие. Общностите са образувани и по двата начина, но най-често комбинирано. Счита се, че комбинираното образуване на групи е най-устойчиво като времетраене (Arslaner, 2022). Тилкиджиев подчертава, че социалната група не може да се

разглежда единствено като съвкупност от хора, обединени по формални признаци, а на основата на определена социална позиция, обща за цялата група:

„*Социалната група е основен вид социална общност, реално обединение на членовете на обществото в определено време и на дадено място, които съвместно изпълняват една или един обособен кръг от обществени дейности, върху чиято база се формират общи групови интереси и ценностно-нормативна система, групова солидарност и чувство за групова идентичност* "(Тилкиджиев, 1996, с.88-89).

Социално - групова и национална идентичност

Хале разделя идентичностите на индивидуална част, която е уникална за всеки човек и колективна част, която се споделя с другите. Понятието идентичност се третира като сбор от характеристики за определеност на личността, на която хората се основават за ориентация в социалния свят. Идентичността се разглежда като вид социален радар, посредством който хората виждат къде се намират по отношение на човешката среда. Хале цитира Фройд, чието разбиране за идентичността е свързано с налагане на акцент върху поведенческите мотиви, които са свързани с вътрешната идентификация. Идентификацията никога не е имала свобода в концепцията на Фройд, защото според него винаги е била ограничена от егото и супер егото, като се бори срещу тях. Двете психични структури посредничат в отношенията с външния свят (Hale, 2004).

Според Имерфол и колеги колективната или груповата идентичност могат да се използват като синоними на социалната идентичност. Те я виждат като групово свойство, определящо символичните граници на групата на база интернализиращи характеристики. Счита се, че колективните идентичности не се приемат за даденост, а се явяват резултат на многобройни взаимодействия и активна идентификация (Immerfall et. al., 2010).

Тажфел определя **социалната идентичност** на индивида като част от неговата Аз-концепция, произтичаща от осъзнато членство в социална група, припознаване на ценности за групата и възникналата емоционалната значимост на това членство. Според Тажфел социалната идентичност е сума от личностни социални идентификации, представляващи социални категоризации, възприети от Аз-концепцията (Tajfel, 1981; Зографова, 2016). В проучвания на Хенри Тажфел и Джон Търнър понятието **социална идентичност**[1] е разгледано в зависимост от различни фактори, които детерминират социални отношения на признаване и непризнаване, пренебрегване или не на нечия идентичност. Основен подход в тези изследвания е изградената от тях **Теория за социалната идентичност (ТСИ)** (Tajfel, 1981,1982; Tajfel&Turner, 1986; Tajfel et. al., 1979), както и нейното развитие в **Теория за социалната категоризация (ТСК)** (Turner, 1978, 2010, 1984).

Националната идентичност като вид[1] на социално - груповата идентичност (Smith, 1994) създава интерес при изследване на феномените национализъм и патриотизъм. Като следствие от идеята на Андерсън, че нациите са „въображаеми общества "може да се възприеме твърдението, че между индивидите се изграждат връзки или най-вече съществува вяра за наличието на такива, поради което националната идентичност представлява психологическа категория (Anderson, 2016).

Национализъм и патриотизъм

Национализмът е тясно обвързан с нацията. Този термин е използван в политологията за означаване на социални движения и е обозначаван като усилия на група хора за постигане на национално самоопределение. Към тази група движения се причисляват и сепаратистките, които вече са насочени към отделяне на територия от съществуваща политическа единица и създаване на нова държава, движения насочени срещу мигрантите или движения, нежелаещи да прехвърлят суверенитета на националната държава към организации от наднационално ниво. Независимостта на групата е в

[1] В литературата социална и социално-групова идентичност се използват като взаимозаменяеми в повечето случаи.

основата на национализма, като членството ва нацията придава достойнство на личността заради независимостта и равенството с другите членове на групата (Brans, Kuhn, & van der Meer, 2017).

Фешбах определя национализма едновременно като един от най-благородните и разрушителни импулси наред с патриотизма. Национализмът се свързва с положителни добродетели като героизъм, лоялност, саможертва, но и с враждебност към външни групи. Национализмът може да промени когнитивни решения и рационални съображения. Пример в това отношение е действия по време на война от страна на наглед интелигентни хора, които отричат вината на агресора, към който принадлежат за сметка на нападнатия, който е обвинен в причинител на тази агресия (Feshbach, 1987) или проява на безкритичност към действията на собствената група (Roth, et.al.,2005). Карасава определя самия процес на фаворизиране на собствената нация или национална група като предпоставка за противопоставяне на външна национална група и нейното обезценяване (Karasawa, 2002). Според Драйзек и колеги (Dryzek, Honig, & Phillips, 2008) на понятието „ Патриот “се приписва чувство на обич към родината, както и ангажимент за защита на националните интереси, включително неодобрение на погрешни или неправилни решения и действия на собствената група (Roth, et.al.,2005).

Агресия

Същност на феномена агресия. Основни теории

Интересът към изучаване на човешката агресия е провокиран най-вече от желанието за превенция и контрол върху негативното й влияние в процеса на социално взаимодействие. Общуването е процес на обмяна на важни съобщения между индивидите (Вердербер и Вердербер, 2006; Мизова и Бакалова, 2005).

Определение за понятието **агресия** показва, че обекта на въздействие задължително е мотивиран да избегне последствията от това въздействие (Bushman & Huesmann, 2010; DeWall et.al., 2002). Последиците от въздействието е възможно да са физическо нараняване, наранени чувства или увредени социални взаимоотношения. Андерсън и Бушман определят агресията като поведение, насочено към друг индивид, което се извършва с намерение да бъде причинена вреда. В допълнение извършителят трябва да има за цел поведение, което наврежда на целта и е наясно, че целта е мотивирана да избегне това поведение. Това е поведение, реализирано от личност – агресор, с цел да навреди на друга личност – жертва, за която агресорът вярва, че е мотивирана да избегне вредата. В случая няма значение социалния контекст и междуличностната връзка, а по-скоро това, което се извършва (Anderson & Bushman, 2002, Зографова, 2008). Бейрън определя понятието агресията като форма на поведение, насочено да нанесе вреда на живо същество, което е мотивирано да избегне подобно третиране (Baron, 1977). Тук отново се предписва освен съзнателна преднамереност на действието, но и мотивация за избягване на последиците от него (Baron, 1977).

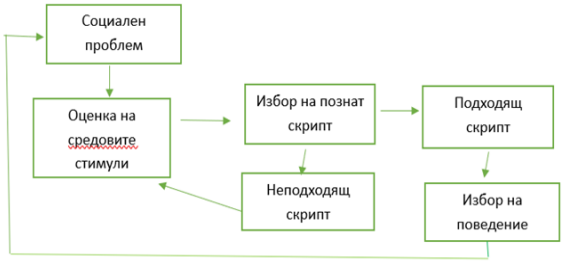
Агресията се класифицира като физическа, вербална или релационна по природа (Bushman&Huesman, 2010). **Физическата агресия** включва физическо посегателство – например удар с ръка. **Вербалната агресия** включва използване на думи за нараняване на друг индивид. **Релационната агресия** включва увреждане на друг човек, като се вреди на неговите социални взаимоотношения или го кара да се усеща неприет или изключен от групата. Агресията може да се изрази и постурално, с жестове и мимики, както и като се нахлува в личното пространство. Физическата агресия може да се разделя на **враждебна** и **инструментална**, **пряка** или **непряка**, **активна** или **пасивна**. Същото важи и за вербалната и релационната агресия. Изследователи като Парот и Джианкола предлагат третиране на увреждането на имущество и кражбата като отделен вид агресия, но само ако се извършват с намерение да увредят друг индивид (Allen & Anderson, 2017).

В това изследване се приема, че агресията е модулирана от две основни теории – Теорията за сценария (Huesmann, 1998) и Когнитивно-неоасоциативната теория (Collins & Loftus, 1975). Теорията за сценария предполага, че многократното повторение на определен поведенчески модел създава връзки към други стратегии за справяне в паметта, като се създават допълнителни пътища за активирането му и е свързана със социалното обучение. Когнитивно-неоасоциативната теория предполага, че определени

ефекти като силен шум, фрустрация и други могат да предизвикат негативни усещания, свързани с борба или бягство или асоциация с агресивно поведение, ако ефекта е свързан с подобно емоционално преживяване.

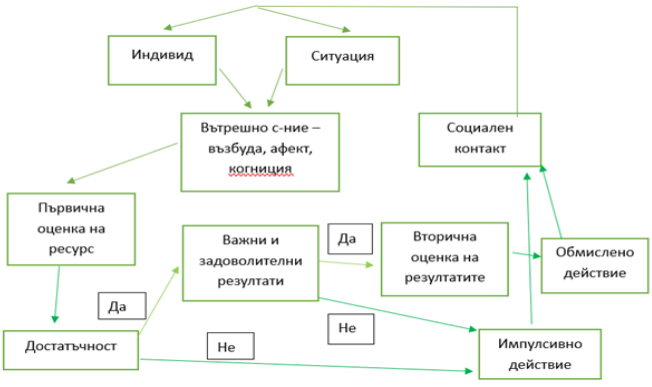
Информационно-процесуални модели за изучаване на агресията

Моделите за изучаване на агресията предполагат, че всеки индивид, изправен пред социален проблем оценява и интерпретира сигнали във ситуацията, търси в паметта си посоки за поведение, оценява и решава кое е най-приемливото поведение за текущата ситуация и изпълнява това поведение. Основните операции на кодиране и интерпретиране на знаци, избор на цел и поведени за постигането й и оценка на поведението са общи за двата модела (Huesman, 1998).

Фиг.1. Модел за изучаване на агресията на Хюзмън и Додж (Huesman, 1998; Зографова, 2001)

Рационално-когнитивистичният модел на Хюзмън и Додж (фиг.1) приема, че централно място се отделя на схемите и скриптите, които се формират през периода на узряване на психиката на детето и взаимодействието на тази психика със средата, като са свързани с определени ситуации в междуличностните и междугруповите отношения, които биха предизвикали извикване на сценариите и схемите от „депата“ за съхранение в психиката (Huesman, 1998; Зографова, 2001). Моделът е подходящ за проследяване на проявите на агресия в среди, които са подвластни на много на брой правила, с действия, свързани с възпроизводство на мисловни схеми, предварително изградени и заучени. Социалната среда в такъв случай е оценяваща и действията на индивида се определят от тази оценка – подкрепяща или не подкрепяща.

Фиг.2 Графично представяне на Общ модел на агресията (GAP)

Общият модел на агресията (фиг.2) предоставя по-широка представа за проблемите на отглеждането и развитието на децата, като по този начин дава възможност на родители, учители, както и лицата, отговорни за общественото управление да вземат по-добри решения за възпитание (Zigler et al. 1992, Anderson, & Bushman, 2002). До голяма степен GAM се основава на разработването и използването на знания за възприемане, интерпретация, вземане на решение и действие (Bargh 1996, Collins & Loftus 1975, Fiske & Taylor, 1991, Higgins 1996, Wegner & Bargh 1998). Моделът обяснява по-добре агресивните действия, които се основават на множество мотиви, както инструментални, така и на основата на афекта

(Bushman & Anderson, 2001). Той може да подпомогне разработването на по-всеобхватни въздействия, предназначени за лечение на лица, които са хронично агресивни. Много подобни опити за лечение се провалят, защото са фокусирани върху един специфичен тип агресия или използват един теоретичен подход за лечение (Tate et al. 1995).

Акцентът в GAM на Андерсън и Бушман е върху така наречения **епизод** – човек в конкретна ситуация и актуалното вътрешно състояние на индивида под въздействието на личностните и ситуационни фактори (Зографова, 2005). Този модел за изучаване на агресията не пропуска миналото и бъдещето на субекта – миналото присъства чрез всичко, което човек влага в текущата ситуация, а бъдещето е описано като планове, очаквания, цели (Anderson & Bushman, 2002)

Резюме на прегледа на литературата за връзката между нагласи към война, национализъм и агресията

1. Национализмът е с афинитет към войната, като загубите при конфликти се използват за обвързване на оцелелите посредством националистически ценности (Marvin & Ingle, 1999).

2. Хомогенизацията на популацията като основа за създаване на нация е създадена за първи път в пределите на масовата армията (Conversi, 2007), като тази армия е много по-предразположена към проява на насилие от професионалната поради състава си и обвързаността с нацията (Posen, 1993; Conversi, 2007).

3. Военните предоставят модела на хомогенността и усещането за идентичност в обществото, като въвеждането на масовата армия и унифицираното образование водят до възпитание в националистическа посока (Weber,1976; Hutchinson,2020).

4. Военната повинност в мирно време среща съпротивата на цивилното население и не води до национално единство повече отколкото в моменти на всеобща заплаха (Enloe 1980; Hutchinson,2020).

5. Национализмът се описва като пряко свързан с нагласи като авторитаризъм и етноцентризъм за нацията, което аналогично се свързва с егоизма при личността (Adorno, 2019; Ганева, 2016), но и с агресия и нагласи към война (Stupar-Rutenfrans et. al., 2021; Kosterman&Feshbach, 1989; Зографова, 2004).

6. Сепаратистките тенденции с проява на националистични нагласи и свързани с агресия са резултат от недостатъчно ниво на национална солидарност, неудовлетвореност на определени социални и етнически групи и висока степен на социална дистанция (Mayall, 1990; Hutchinson, 2019).

7. Войната, като висша форма на проява на човешката агресия (Hutchinson, 2018, 2019), не е причинена от агресивност на индивидуално ниво, но би могла да доведе до агресия в индивида (Hinde, 1997).

Възможности за разширение на изследванията в областта на връзката между национализма и агресията през призмата на социално-груповата идентичност, нагласите към война, индивидуализъм/колективизъм и усещането за ниво на безпокойство за собствената сигурност

Социална-групова идентичност. В това изследване социалната идентичност се структурира като етническата и съсловно-професионална идентичност. Процесите на етническа идентификация могат да усилят значението на политическите институции и ефекта от националния статус, като са проблем, свързан с етнически разделения и прояви на национализъм. Една сравнително малка група от сплотени етнически радикали може да провали мирното равновесие в една поли-етническа общност и да доведе до противопоставяне сред населението на цяла нация (Sambanis, & Shayo, 2013). В изследването не участват редпонденти с друга етническа принадлежност освен българската, поради което не е направен и сравнителен анализ във връзка с конструктите по етническа принадлежност. Обект на изследването е главно социалната идентичност под формата на съсловно-професионална и по този признак са разделени изследваните групи лица.

Ниво на готовност за участие във въоръжен конфликт. В свое изследване Фешбах (Feshbach, 1987) ясно подчертава, че подкрепата за война и въоръжаване е тясно свързана с готовността за лични загуби за индивида. Според автора това е ясен предиктор за готовност за участие във въоръжен конфликт и е корелирано с националистически нагласи и обвързаност с прояви на агресивни модели на поведение. Въз основа на резултатите на Бьом и колеги (Böhm, Rusch & Gürerk, 2016) проследяването на мотивацията за защита на собствената група е важен предиктор за вероятните прояви на агресивни модели на поведение и не на последно място – и готовност за участие във въоръжен конфликт на базата на възприемана застрашеност на собствената група. От друга страна, авторите смятат, че извадки от военнослужещи ще имат противоположни нагласи от мирните активисти (Dupuis & Cohn, 2011).

Безпокойството в индивидите и групите, свързано най-вече със собствената сигурност на индивида, предполагаемо е валидно при наличие на продължителни периоди на не постигане на определени нива на удовлетвореност на психиката. Редуцирането на това безпокойство предвижда и промяна на нагласите в индивида и представляваната от него група, отново в търсене на причините за тази неудовлетвореност и намиране на решение за редуциране на безпокойството. Високото ниво на безпокойство у индивида е основа не само за развитие на тревожност и депресия, но и проява на агресивни модели на поведение. Изследванията посочват, че е установена позитивна корелационна зависимост между нивото на тревожност и агресията, като високото ниво на безпокойство е определящо и за високо ниво на агресивна предразположеност (Hanby et.al., 2012; Popova et.al.,2017).

От многото измерения на културата, по които се сравняват различни културни групи **индивидуализмът/колективизмът** са най-често изследваните (Hofstede, 1984; Triandis et. al., 1986; Singelis et. al., 1995). Индивидуализъм/колективизъм са културни синдроми, представляващи отражение на нагласи, вярвания, категоризации, социални роли и ценности, които се организират около една централна тема. Тези синдроми се наблюдават в групи от индивиди, които говорят един език, живеят в определен район и в конкретен исторически период (Triandis et al, 1986). Културна характеристика като индивидуализма е обвързана позитивно с агресията, докато за колективизма не се наблюдава такава връзка (Li et.al., 2010). Индивидуализмът е характеристика, която набляга на личните цели и самоутвърждаването, което може да ангажира индивидите в конфликти. Сътрудничеството, което е характерно за колективистичните култури въвлича индивидите в по-малко спорове. С други думи колективизмът води до намаляване на агресията на междуличностно ниво. Високата честота на конфликтите може да стимулира агресивните импулси и да повиши нивото на проява на агресивни реакции (Li et.al., 2010). Тези резултати се споделят и от Bergmüller, който определя агресията за по-разпространена при индивидуалистичните култури, не толкова при колективистичните такива (Bergmüller, 2013). Съществува и допускането, че безпокойството у индивида в социума е свързана с културните норми в обществото като се установява по-висока социална безпокойство има при колективистичните култури, отколкото при индивидуалистичните култури (Schreier et.al.,2010).

Постановка на емпиричното изследване – цел, задачи, хипотези и дизайн

Цел на емпиричното изследване

Целта на емпиричното изследване е да се изследват взаимовръзките между идентичността (национална и социално-групова идентичност) с национализма и патриотизма, с нагласи към война и индивидуална агресия.

Подцел

Да се изследва взаимовръзката на социокултурните ориентации индивидуализъм/колективизъм с агресия и усещане за ниво на безпокойство за собствената сигурност в изследваните социални групи.

Изследователски задачи

За постигането на целта на дисертационното изследване си поставяме следните изследователски задачи:

1. Да се определи влиянието на социодемографските характеристики върху изследваните конструкти.

2. Да се изследват и анализират нивата на проявление на включените конструкти в изследователския теоретичен модел за изследваните социални групи.

3. Да се изследват и анализират взаимовръзките на видовете идентичност с нивата на национализъм/патриотизъм, агресивни реакции и нагласи към война в изследваните социални групи.

4. Да се изследват и анализират взаимовръзките на културните ориентации индивидуализъм/колективизъм и ниво на безпокойство за собствената сигурност с нагласите към национализъм/патриотизъм, агресивни реакции и нагласи към война в изследваните социални групи.

5. Да се насочи изследването към разширяване на проследяваните взаимовръзки спрямо профила на социалните групи, включени в изследването.

Хипотези на емпиричното изследване

Основна хипотеза

Националната и социално-групова идентичност са във взаимовръзка с нагласи към война и предразположеност към агресивни реакции под влияние на социални и демографски фактори.

Под хипотеза.

Очаква се, че предразположеността към агресивни реакции да е във взаимовръзка с нивото на индивидуализъм/колективизъм и усещането за ниво на безпокойство за собствената сигурност в изследваните социалните групи.

Частни хипотези

а. Допускаме, че социодемографската характеристика „Местоживеене“ е фактор, влияещ на нивата на нагласи към война и агресивни реакции (Falk & Hildebolt, 2017; Bushman & Huesmann, 2010).

б. Допускаме, че социодемографската характеристика „Семейно положение“ е фактор за разпространението на нагласи към индивидуализъм/колективизъм, агресия и усещане за национална идентичност (Realo & Allik, 2009; Zhou et. al., 2013; Gong, 2007).

в. Допускаме, че националната и социално-групова идентичност са във взаимовръзка с патриотизъм/национализъм (Зографова, 2004, 2016; Kosterman & Feshbach, 1989; Leidner, et. al., 2010; Anderson, 2016).

г. Допускаме, че нагласите към патриотизъм/национализъм са във взаимовръзка с предразположеност към проява на агресивни реакции и нагласи към война (Зографова, 2004, 2008; Kosterman & Feshbach, 1989).

д. Допускаме, че усещането за ниво на безпокойство за собствената сигурност е във взаимовръзка с предразположеност към проява на агресивни реакции и нагласи към война (Радославова & Величков, 2005; Feshbach, 1987; Kosterman & Feshbach, 1989; Böhm et.al., 2016; Hanby et.al., 2012; Popova et. al., 2017).

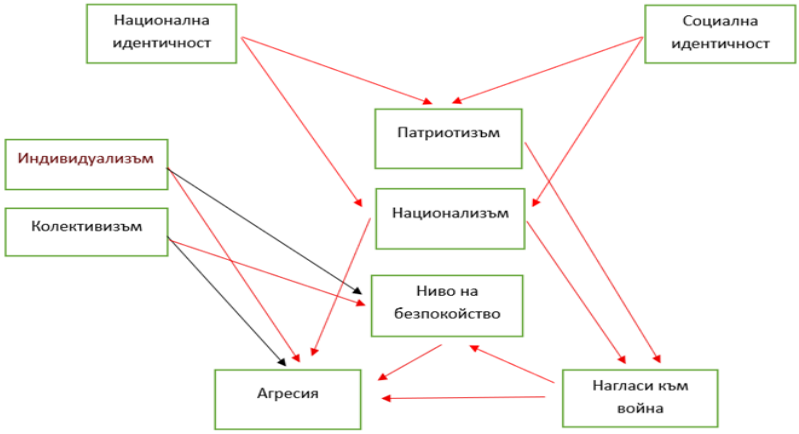
е. Допускаме, че културните характеристики индивидуализъм/колективизъм са във взаимовръзка с предразположеност към проява на агресивни реакции и усещането за ниво на безпокойство за собствената сигурност (Cozma, 2011; Triandis, 1986, 1998; Bergmüller, 2013).

ж. Допускаме, че групата „Военнослужещ и/или служител в сигурността“ е с по-високо ниво на идентичност (национална и социално-групова), нагласи към национализъм/патриотизъм и нагласи към война в сравнение с групи „Студент и/или учащ се“ и „Други – производство, услуги, цивилна

администрация, преподаватели“ (Arseneau & Cameron, 2015; Gibson & Condor, 2009; Avant, & De Nevers, 2011; Normatov, 2025).

Дизайн на дисертационното изследване

На база теоретичния обзор и характеристиките на отделните нагласи на фиг. 3 е представен теоретичен модел на зависимостите в дисертационното изследване. На посочения теоретичен модел червените стрелки предполагат позитивна обвързаност между конструктите, докато стрелките с черен цвят предполагат негативно обвързаност между конструктите.

Фиг.3 Теоретичен модел на дисертационно изследване

Методи

С цел измерване на нивата на разпространение на изследваните променливи в отделни социални групи са използвани количествени методики за изследване. За целта са използвани самооценъчни въпросници, като е направена адаптация за българска популация.

1. **Нивото на национална идентичност (Приложение 2)** е проследено чрез използване факторната структура на въпросника на Рот и колектив (Rothi et. al., 2005), които се състои от 20 айтема и е изграден от двуфакторна структура - **гражданско разбиране за националната идентичност** (граждански практики и споделени политики) и **традиционно-културно разбиране за националната идентичност** (споделена привързаност към традиционна култура, генетика и наследство). Отчитането на резултатите се извършва по скала на Ликерт със степени от **1-напълно несъгласен** до **5-напълно съгласен**. След провеждане на пилотно проучване с участието на 100 изследвани лица за целите на изследването бяха подбрани общо 10 айтема, разделени по 5 за двата фактора. Айтемите от оригиналния въпросник са подбирани по смислово съдържание, подходящо за българска извадка и по големина на факторното тегло на всеки айтем. Проведен е потвърждаващ факторен анализ за пилотното изследване и за цялата извадка от 276 респонденти по метода на главните компоненти и ортогонална ротация по метода *Varimax* с нормализация по Кайзер. Коефициентът Алфа на Кронбах за цялата скала е със стойност 0,788. Отделните айтеми се представят с достатъчно високи факторни тегла и добра корелация по между си за всеки фактор. Адаптацията на въпросника е извършена от изследователя.

2. **Въпросник за оценка на равнището на изпитвано безпокойство за собствената сигурност** (Радославова & Величков, 2005) (Приложение 7). За изследването е извършен подбор на 7 айтема от оригиналния въпросник, който съдържа 15 айтема. Айтемите са подбрани след проведено пилотно изследване с участието на 100 респонденти, в което са подбрани 7-те айтема с най-високо факторно тегло. Измерването на оценката се извършва по скала на Ликерт със стойности от **1-никога** до **5-много често**. Използвани са айтеми като „Изпитвате ли опасения, когато пътувате късно вечер в градския транспорт? “Проведен е повторен потвърждаващ факторен анализ за цялата извадка от 276 респонденти, по метода на главните компоненти и ортогонална ротация по метода *Varimax* с нормализация по Кайзер. Коефициентът Алфа на Кронбах е със стойност 0,877. Отделните айтеми са с факторно тегло над 0,6.

Потвърдена е факторната структура на оригиналния въпросник, като адаптацията е извършена от изследователя.

3. **Нивото на социално-груповата идентичност** е измерено по две скали – ниво на съсловно-професионална идентичност (членство в професионална или друга група) (Приложение 3) със скала от 4 айтема и измерване по ликертова скала със степени от **1-не, изобщо** до **5-да, напълно**; скала за измерване на етническа идентичност (Приложение 6) – изградена от 4 айтема и измерване по скала на Ликерт със степени от **1-не**, **изобщо** до **5-да, напълно**. И двата инструмента са разработени на основата на въпросник, създаден от група учени от ИИНЧ-БАН (Visintin et.al.,2016). Проведен е потвърждаващ факторен анализ при пилотното изследване и за цялата извадка от 276 респонденти, по метода на главните компоненти и ортогонална ротация по метода *Varimax* с нормализация по Кайзер. Факторните тегла на отделните айтеми е над 0,7. Коефициентът Алфа на Кронбах за отделните фактори е съответно 0,857 и 0,836.

4. **Нивото на агресия** (приложение 9) е изразено с помощта на методика за измерване на агресията на Уебстър и колектив *(The brief aggression questionnaire: Structure, validity, reliability, and generalizability)* (Webster et.al., 2015). Въпросникът не е използван в български проучвания, затова е преведен за провеждане на пилотно изследване. Методиката на Уебстър е изградена от 12 айтема и 4 фактора - гняв, враждебност, физическа агресия и вербална агресия. Измерването се извършва по скала на Ликерт със степени от **1-напълно нехарактерно за мен** до **7-напълно характерно за мен**. Методиката е адаптирана за българска популация от изследователя, потвърдена е факторна структура при пилотното изследване. Методиката е изградена от 4 фактора: Физическа агресия, Вербална агресия, Гняв и Враждебност. Проведен е потвърждаващ факторен анализ при пилотното изследване и за цялата извадка от 276 респонденти, по метода на главните компоненти и ортогонална ротация по метода *Varimax* с нормализация по Кайзер. Коефициентът Алфа на Кронбах за цялата скала е 0,798.

5. **Хоризонтална и вертикална дименсия на индивидуализъм и колективизъм** (Приложение 5) в социалните групи са установени с използване на методика на Сингелис и колектив *(Horizontal and vertical dimensions of individualism and collectivism: A theoretical and measurement refinement)* (Singelis et.al., 1995). Факторната структура на въпросника е изградена от 4 фактора – хоризонтален индивидуализъм, вертикален индивидуализъм, хоризонтален колективизъм и вертикален колективизъм. Общият брой айтеми е 40, като за това изследване са подбрани по 3 айтема за всеки фактор (след проведено пилотно изследване), като критерият за избор на айтеми е по най-високо факторно тегло. Общият брой айтеми за новия въпросник е 12, като измерването се осъществява по скала на Ликерт със стойности от **1 - никога или определено не** до **7 - винаги или определено да.** Най-ниското факторно тегло за отделен айтем е над 0,4. Коефициентът Алфа на Кронбах за цялата скала е 0,757. Адаптацията е извършена от изследователя.

6. **Проследяването на нивата на патриотизъм и национализъм** (Приложение 4) се извършва чрез използване на въпросника на Шатц и колектив и Стауб (Schatz et.al.,1999; Staub, 1997). Въпросникът е изграден от два фактора – сляп и конструктивен патриотизъм и се състои от 21 айтема. Сляпата ориентация (национализъм) се подкрепя от твърдата подкрепа за действията на държавата, нетърпимост към критика и безусловна позитивна оценка за страната. Конструктивната ориентация (патриотизъм) от друга страна включва подкрепа за критичната лоялност и критика към текущите групови практики, като това води към желание за положителна промяна. За изследването бяха подбрани по пет айтема от всеки фактор, за да бъдат изградени айтеми, определящи характеристиките на патриотизма и национализма след проведено пилотно изследване със 100 изследвани лица. Новият въпросник се състои от общо подбрани 10 айтема, от които 5 айтема за патриотизъм и 5 айтема за национализъм, като подбора е извършен на основа на най-голямо факторно тегло. Измерването се извършва по скала на Ликерт със стойности от **1-напълно несъгласен** до **5-напълно съгласен.** Най-ниското факторно тегло за отделен айтем е над 0,6. Коефициентът Алфа на Кронбах за цялата скала е 0,740. Адаптацията е извършена от изследователя.

7. **Нагласите към война** (Приложение 8) се измерват с използването на въпросник, изграден от Дюпюи и Кон (A new scale to measure war attitudes) (Dupuis, & Cohn, 2011). Въпросникът е изграден от 3 фактора – **етика на войната** (когнитивен компонент), **подкрепа за войната** (поведенчески компонент) и **афект от войната** (емоционален компонент), като айтемите в последния фактор са обратно кодирани. Оригиналният въпросник е изграден от общо 26 айтема. След проведено пилотно изследване е извършен потвърждаващ факторен анализ със 100 респонденти, след което са подбрани айтеми с най-високите факторни тегла. За изследването са подбрани по 3 айтема от всеки фактор. Измерването се извършва по скала на Ликерт със стойности от **1- напълно несъгласен** до **6-напълно съгласен**. Характерното за този въпросник е, че айтемите, особено за фактора „Подкрепа за война“ са изградени на основата на подкрепа на отбранителните войни. Най-ниско факторно тегло за отделен айтем е над 0,7. Потвърдена е факторната структура при потвърждаващ факторен анализ и коефициентът Алфа на Кронбах е 0,664 за цялата скала. Адаптацията е извършена от изследователя.

Като социодемографски характеристики за изследваните лица са подбрани пол, възраст, местоживеене, семейно положение, наличие на деца, гражданство и трудова ангажираност за определяне на социалната принадлежност на лицата.

Процедура на изследването

Адаптираните и новоизградени въпросниците са изградени с възможно най-малко на брой айтеми поради необходимост от краткост на инструментите за улесняване на групите от изследвани лица. Общият брой айтеми заедно със социодемографските характеристики е 77 позиции.

Адаптираните въпросници са разпространени по електронен път на имейл или мобилно устройство с цел улеснение на респондентите.

За проверка на заложените хипотези и проследяване на зависимостите между променливите бяха проведени дисперсионни и регресионни анализи, като данните бяха обработени със статистически пакет SPSS 21.

Изследвани социални групи

Изборът на конкретните социални групи е направен в контекста на принос към създаване на брутния вътрешен продукт на държавата, както и сложната обществено-политическа обстановка и икономическата и социална криза в световен мащаб. Групите са:

9.1. Военнослужещи и/или служители в сигурността.

9.2. Студенти и/или учащи се.

9.3. Други – производство, услуги, цивилна администрация, преподаватели.

Извадката от изследвани лица, която е използвана за провеждане на основното изследване се състои от 276 респонденти, които са разделени в три изследвани социални групи. От общия брой изследвани лица мъжете са 131(47,5%), жените – 145 (52,5%). По групи възраст групата 18-30 години е от 97 ИЛ (35,1%), 31-40 години – 45 (16,3%), 41-50 години – 88 (31,9%), 51-60 години – 35 (12,7%) и групата над 60 години – 11(4%). От всички респонденти със средно образование са 51(18,5%), с висше-бакалавър или магистър са 208 (75,4%) и с висше - доктор са 17 (6,2%). В столицата живеят 194 ИЛ (70,3%), в голям град – 54 ИЛ (19,6%), в малък град или село – 28 ИЛ, което е 10,1%.

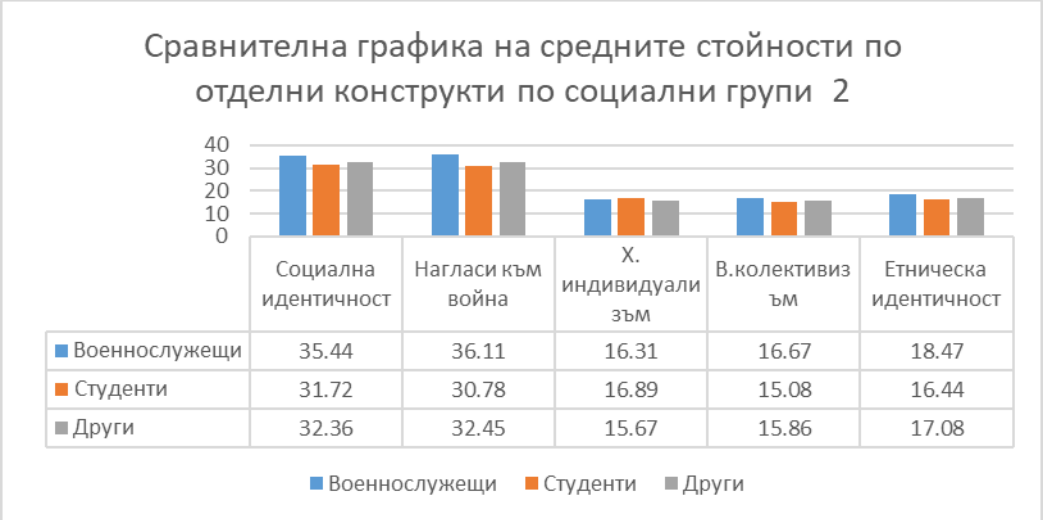
Представяне и анализ на резултатите от изследването.

1. Влияние на социодемографската характеристика „Социална група (Трудова ангажираност)“ върху феномените идентичност (национална и социално-групова), национализъм/патриотизъм, нагласи към война, усещане за нивото на безпокойство за собствената сигурност, индивидуализъм/колективизъм и агресия.

На фиг.4 и фиг.5 са изобразени графично средните стойности на конструктите по трудова ангажираност (социални групи). От графиките може да се види, че групата на военнослужещите проявява по-високи средни стойности по концепт „Национална идентичност“ от другите две групи – на учащите се и на други, свързани с услугите и производството. Групата на военнослужещите се явява по-възприемчива към националистически нагласи, по-силно свързана с етноса, както и с по-високи стойности по концепт „Социално-групова идентичност“. За концепт „Нагласи към война“, значимите статистически разлики в средните стойности, отново са между групата на военнослужещите и другите две групи. Групата на военнослужещите се изявяват като най-силно изразени вертикални колективисти, докато групата на студентите и учащите се притежават най-високи средни стойности по концепт „Усещане за ниво на безпокойство за собствената сигурност“ и по концепт „Агресия“. Групата на студентите и учащите се са най-силно изразени хоризонтални индивидуалисти.

Фиг.4 Графично представяне 1 на средните стойности по конструкти за отделните социално-професионални групи

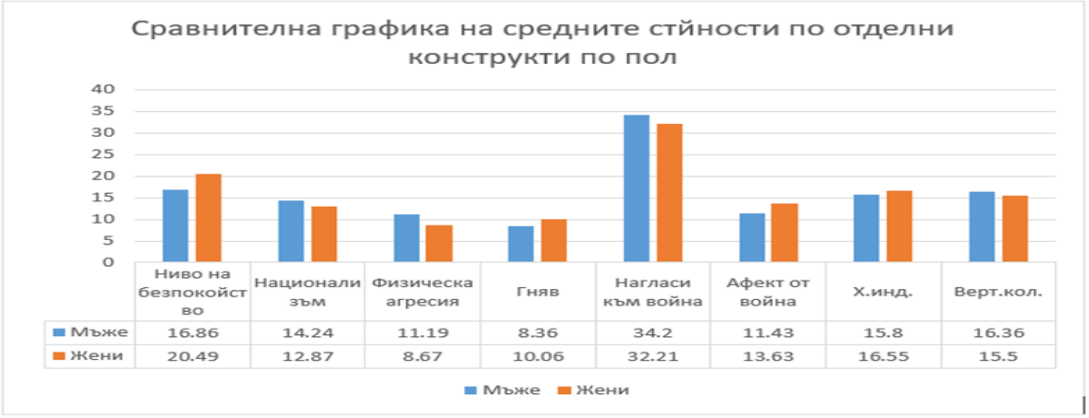

Фиг.5. Графично представяне 2 на средните стойности по конструкти за отделните социално-професионални групи

2. Влияние на социодемографските характеристики „Пол“, „Местоживеене“ и „Семейно положение“върху нагласите към национализъм/патриотизъм, индивидуализъм/колективизъм, нагласи към война, нивото на безпокойство за собствената сигурност и агресия.

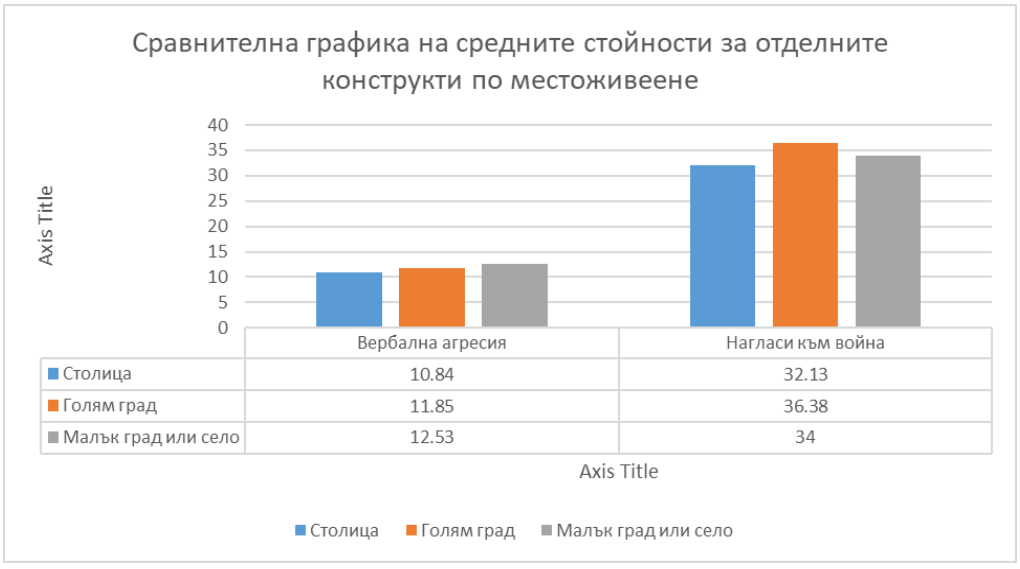
На фиг.6 е представено графичното разпределение на средните стойности за отделните конструкти по социодемографската характеристика „Пол“. Полът влияе върху усещането за ниво на безпокойство за собствената сигурност, като жените имат по-висока средна стойност по този концепт от мъжете. Националистическите нагласи са по-силно изразени при мъжете, както и предразположеността към физическа агресия, докато жените са по-предразположени към проява на гняв. Подкрепата за война е по-силно застъпена при мъжката част от нашата извадка, докато жените притежават по-високи средни

стойности по под фактор „Афект от войната “, но като цяло по концепт „Нагласи към война“ по-високите средни стойности са за групата на мъжете. Жените се проявяват като по-силно изразени хоризонтални индивидуалисти за разлика от мъжете, който са по-силно изразени вертикални колективисти.

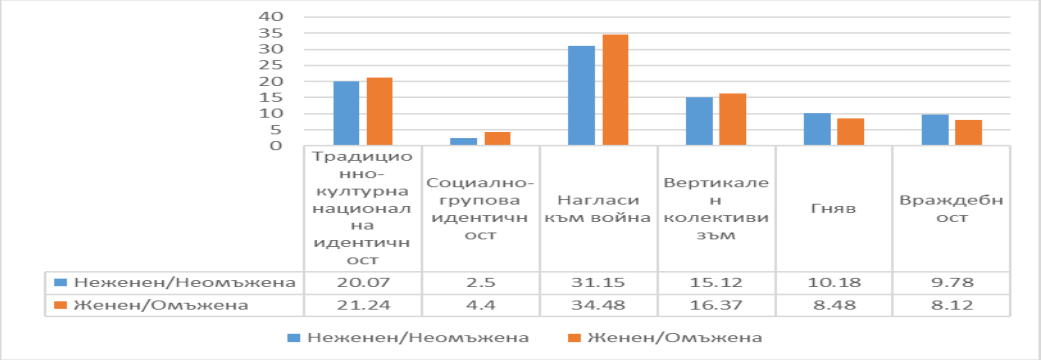
Фиг.6 Графично представяне на средните стойности на отделните конструкти по фактор „Пол“

На фиг.9 е представено графично разпределение на средните стойности за отделните конструкти социодемографската характеристика „Местоживеене“. Тази социодемографска характеристика е определяща за нивото на провоенните нагласи у респондентите, като живеещите в малките градове или села и столицата проявяват по-ниски средни стойности по концепт „Нагласи към война“ или най-високи стойности по този концепт са за живеещите в големите градове. Агресивните реакции са застъпени по-широко при живеещите в малките градове и села в сравнение с живеещите в столицата.

Фиг.9 Графично представяне на средните стойности за вербална агресия и нагласи към война по местоживеене

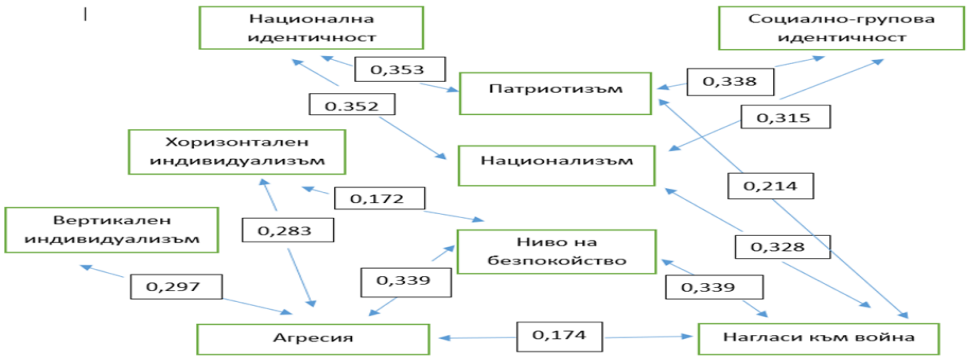
На фиг.10 е представено графично разпределение на средните стойности по отделни конструкти за социодемографска характеристика „Семейно положение“. Декларящите наличие на семейство са по-национално обвързани от несемейните, привързани към етноса, на който принадлежат, проявяват се като изразени вертикални колективисти, но само в рамките на семейството или близкия приятелски кръг. Семейните проявяват по-ниска предразположеност към проява на агресивни реакции, но са по-силно изразено подкрепящи войната от несемейните респонденти.

Фиг. 10 Графично представяне на средните стойности за отделните конструкти по семейно положение

3. Връзки между изследваните феномени

На фиг.12 е представен корелационен модел на взаимовръзките между феномените в изследването за извадката изследвани лица.

Фиг. 12**.** Корелационен модел на връзките между изследваните конструкти

Интересно в този модел е, че не е открита пряка връзка между национализъм и агресия, нещо, което е характерно за изследвания на тази зависимост до този момент (Зографова, 2004; Kosterman & Feshbach, 1989). В това изследване национализмът е възприет като безкритично приемане на действията на собствената група, без изрично отбелязване на превъзходство над останалите групи, докато при проследяване на агресивната предразположеност у респондентите от извадката изследвани лица не е проследена инструменталната агресия, а само афективната такава. Забелязва се връзка между индивидуализма и агресията, която се открива и в предишни подобни проследявания. Не е открита връзка с културната характеристика „колективизъм“ в това изследване, но за сметка на това се наблюдава своеобразно „противопоставяне между двете дименсии на индивидуализма – хоризонталната и вертикалната. Хоризонталният индивидуализъм е свързан по-силно с агресията и на следващо място с нивото на безпокойство у респондентите, докато вертикалният индивидуализъм е отговорен за агресивната предразположеност по-силно от хоризонталният индивидуализъм. Очаквано идентичността (национална и социално-групова) е обвързана с патриотизъм и национализъм, които пък са определящи за нагласите към война. Агресивните реакции са свързани с нагласите към война, но не до толкова, че да предизвикат война, докато войната може да направи човека по-агресивен. Нивото на безпокойство се корелира с агресивната предразположеност и с нагласите към война и въоръжаване.

Проверка на заложените хипотези

1. Допускаме, че социодемографската характеристика „ Местоживеене“ е фактор, влияещ на нивата на нагласи към война и агресивни реакции (Falk & Hildebolt, 2017; Bushman & Huesmann, 2010) – потвърдена

Резултатите от статистическият анализ ANOVA потвърждават влиянието върху посочените феномени на социодемографската характеристика „Местоживеене“ като живеещите в голям град са по-склонни да подкрепят участие във военен конфликт отколкото живеещите в столицата или малък град или село. Този резултат е свързан с допускането, че хората живеещи в малки общности биха били по-засегнати от евентуалните загуби в човешки потенциал както и материални средства от тези живеещи в големи общности (Falk & Hildebolt, 2017). На следващо място по-висока предразположеност към проява на вербална агресия проявяват живеещите в малки градове и села. Това може да се обясни с културните особености в големите и малки населени места. Култури, които насърчават решаването на проблемите чрез проява на агресия възприемат тази проява за нещо нормално и възможно при определени обстоятелства (Bushman & Huesmann, 2010).

2. Допускаме, че социодемографската характеристика „Семейно положение“ е фактор за разпространението на нагласи към индивидуализъм/колективизъм, агресия и усещане за национална идентичност (Realo & Allik, 2009; Zhou et. al., 2013; Gong, 2007) - потвърдена

Установено е, че наличието на семейство е определящо за предразположеността към проява на агресивни реакции (Zhou et.al., 2013), като несемейните респонденти се проявяват като по-агресивни. В това изследване беше открита зависимост между семейното положение и агресията, като декларящите членство в семейство са с по ниски средни стойности по подфактори „Гняв“ и „Враждебност“ от несемейните или ниска предразположеност към проява на агресивни реакции. От друга страна семейните респонденти са по-силно национално обвързани, като имат по-високи средни стойности за феномен „Национална идентичност“. Същите резултати са получени и в други проследявания на тази зависимост, като обяснението е, че се изпитва по-високо самочувствие от страна на респондентите със семейства, чувстващи се идентифицирани с мнозинството (Gong, 2007). На следващо място декларящите наличие на семейство притежават и по-високи средни стойности по подфактор „Вертикален колективизъм“ от несемейните, изразяващо се само в рамките на семейството и близкият приятелски кръг и ограничение на доверието единствено в този кръг. Допускането е, че извадката се намира в среда на нисък социален капитал или липса на доверие в обществото (Realo & Allik, 2009).

3. Допускаме, че националната и социално-групова идентичност са във взаимовръзка с патриотизъм/национализъм (Зографова, 2004, 2016; Kosterman, &Feshbach, 1989; Kulyk, 2016; Leidner, et.al.2010; Anderson, 2016; Sambanis, & Shayo, 2013) – потвърдена.

Установено е, че високите нива на национална идентичност са свързани с високи нива на нагласи към национализъм и патриотизъм, особено след подлагане на популацията на военна агресия, като това е една от промените, които настъпват в изпитваното ниво на идентичност (Kulyk, 2016; Anderson, 2016; Leidner et.al. 2010).

Това изследване установява, че за група „Военнослужещи“ определящ фактор за нагласите към национализъм и патриотизъм е нивото на национална идентичност, като тази зависимост е по-силна по отношение на патриотизма при респондентите от групата на военнослужещите. За група „Студент и/или учащ се“ социално-груповата идентичност е свързана с патриотичните нагласи, докато национализмът за тази социална група е свързан с възприетото ниво на национална идентичност у респондентите. За група „Други“ нивото на

патриотични нагласи се свързва с проявлението на социално-групова идентичност, като не бяха намерени връзки с национализма и останалите феномени в изследването за тази социална група.

За цялата извадка изследвани лица нивото на националистични нагласи се свързва с националната и съсловно-професионална идентичност, докато патриотизма у респондентите се свързва с национална идентичност.

4. Допускаме, че нагласите към патриотизъм/национализъм са във взаимовръзка с проява на агресивни реакции и нагласи към война (Зографова, 2004, 2008; Kosterman &Feshbach, 1989; Marvin & Ingle, 1999) – частично потвърдена.

Тази зависимост е проследена в съществуващи до момента изследвания, като резултатите посочват ясна статистически значима връзка между национализъм, агресия и нагласи към война – национализмът е позитивно свързан с нагласите към война и предразположеност към агресивни реакции (Marvin & Ingle, 1999). От друга страна не е намерена статистически значима връзка между патриотизъм и агресия, като патриотизмът е в по-слаба връзка с нагласите към войната и въоръжаването (Зографова, 2004, 2008; Kosterman, &Feshbach, 1989).

В настоящото изследване агресията у респондентите не разполага с корелационна зависимост с представените гледни точки за национализъм и патриотизъм, като е позитивно свързана с феномен „Нагласи към война“. Нивото на агресивни реакции би могло да зависи от нивото на нагласи към война у респондентите. Разликата в получените резултати, а именно независимостта на национализма и агресията тук най-вероятно се дължи на вида на инструментите, които са използвани. При това изследване национализма е възприет като безкритичност към действията на държавата и пълно приемане на нейната политика. В тази посока може да се предположи, че този тип национализъм е по-скоро подобен на източния такъв, не толкова на западния, където е включено и явно усещане за превъзходство над останалите национални групи. Може би това е причина за различие в резултатите с предходните изследвания на тази зависимост. От друга страна безкритичността към вътрешната група е възможно да доведе и до антагонизъм към външните групи (Karasawa, 2002).

5. **Допускаме, че усещането за ниво на безпокойство за собствената сигурност е във взаимовръзка с проява на агресивни реакции и нагласи към война (Радославова & Величков, 2005; Feshbach, 1987; Kosterman, &Feshbach, 1989; Böhm et.al., 2016; Hanby et.al., 2012; Popova et.al.,2017) – потвърдена.**

Усещането за нивото на безпокойство за собствената сигурност за група 1 (Военнослужещи) е свързана с нивото на отрицателни емоции от войната (афект от войната) като процес. Най-ниски средни стойности за фактор „Афект от войната“ имат респондентите от групата на военнослужещите. Нивото на безпокойство присъства като определящ фактор за агресията за група 1, което потвърждава нашата втора хипотеза.

Усещането за нивото на безпокойство за собствената сигурност за социална група „Други-производство, услуги, цивилна администрация, преподаватели“ (група 3) отново е в зависимост от под фактор „Афект от войната“. По отношение на под фактор „Афект от война“ група 3 притежава най-високите средни стойности или може да се допусне, че най-много негативни реакции по отношение на войната са заложени в поведението на респондентите от тази социална група в сравнение с другите две групи. Нивото на безпокойство при описваната социална група „Други“ е по-високо от това при военнослужещите и по-ниско от това при студенти и учащи се. Допуска се, че нивото на безпокойство за собствената сигурност тук е по-високо от това на военнослужещите на първо място поради липсата на специална подготовка за справяне със стреса, на второ място на по-сериозните социални проблеми с които се сблъскват респондентите от тази група за разлика от военнослужещите, за които може би са предвидени повече социални придобивки от страна на държавата. Може да се предположи, че

разработването на програми за обучение, най-вече в училищата и по месторабота за подпомагане на справянето със стресовите ситуации в живота, може да повлияе на респондентите за намаляване на нивото на безпокойство у тях и от тук и нивото на предразположеност към агресивни реакции. На следващо място нивото на безпокойство отново се явява определящ фактор за агресията при група „ Други “.

Средните стойности за феномен „Усещане за ниво на безпокойство за собствената сигурност“ са най-високи за респондентите от група „Студент и/или учащ се“. Според Ли високото ниво на безпокойство при учащите е напълно допустимо. Това се дължи на средата на конкуренция и желание за по-добра реализация и постигане на по-високи резултати в обучението. Това подрежда тази социална група като представители на по-силно предразположени към агресивни реакции индивиди в сравнение с другите две групи (Li et. al., 2010). От друга страна нивото на безпокойство за цялата извадка се определя от афекта от войната или се наблюдават подобни резултати както и за другите групи. Безпокойството в нашата извадка би могло да се продуцирана най-вече от последствия от възможен военен конфликт, който може да протече в близост до границите на нашата страна.

Установи се, че предразположеността към агресивни реакции за група „Военнослужещи“ е свързана на първо място с усещането за ниво на безпокойство за собствената сигурност. Подобна зависимост се наблюдава и при група „Други“, като при тях усещането за ниво на безпокойство е на второ място след хоризонталния индивидуализъм по значимост за агресивна предразположеност. Не са открити зависимости на агресивните реакции с усещането за ниво на безпокойство за собствената сигурност за група „Студенти и/или учащи се“. За цялата извадка е характерна отново най-висока по сила зависимост на агресивната предразположеност от усещането за ниво на безпокойство за собствената сигурност.

6. **Допускаме че културните характеристики индивидуализъм/колективизъм са във взаимовръзка с проява на агресивни реакции и усещането за ниво на безпокойство за собствената сигурност (Cozma, 2011; Triandis, 1986, 1998; Bergmüller, 2013) – потвърдена.**

Съгласно резултатите от регресионните анализи за установяване на взаимозависимостите между отделните променливи може да се предположи, че предразположеността към агресивни реакции за групата на военнослужещите и служители в сигурността се свързва с нивото на вертикален индивидуализъм (Bergmüller, 2013). Това би могло да бъде обяснено с характеристиките на тези културни особености – вертикалната дименсия е свързана с предпоставка за конкуренция (Cozma, 2011; Singelis et al.,1995). За групата на студенти и учащи се се наблюдава връзка между агресивните реакции и двете дименсии на индивидуализма – хоризонтален и вертикален или до голяма степен агресивните реакции при учащите се са свързани с проявата на индивидуализъм у респондентите, като най-силна връзка се наблюдава при вертикалния индивидуализъм и агресивната предразположеност. За групата на другите или несвързаните с отбраната и образованието респонденти е открита статистическа зависимост, която свързва агресивната предразположеност на респондентите и хоризонталният индивидуализъм – индивида се възприема като уникален, занимава се със собствените си проблеми, но не проявява стремеж към висок статус и конкуренция (Triandis, 1986, 1998; Singelis et al.,1995; Bergmüller, 2013). Когато става дума за цялата извадка от изследвани лица или ако включим и трите изследвани социални групи се установява, че агресивните реакции са в пряка зависимост от индивидуализма у респондентите и в двете му дименсии, като вертикалната компонента е на второ място по сила на връзката след усещането за ниво на безпокойство за собствената сигурност.

7. **Допускаме, че групата „Военнослужещ и/или служител в сигурността“ е с по-високо ниво на идентичност (национална и социално-групова), нагласи към национализъм/патриотизъм и нагласи към война в сравнение с групи „Студент и/или учащ се“ и „Други – производство, услуги, цивилна администрация, преподаватели“**

(Arseneau & Cameron, 2015; Gibson & Condor, 2009; Avant & De Nevers,2011; Normatov, 2025) – потвърдена.

Съгласно резултатите от тестовете ANOVA и post hoc анализи на взаимозависимостите на изследваните променливи по социални групи може да се направи извода, че изследваната социална група „Военнослужещ и/или служител в сигурността“ имат най-високи средни стойности по отношение на феномените „Национална идентичност“, „Национализъм“, „Нагласи към война“ и „Етническа идентичност“ (част от социално-груповата идентичност) в сравнение с група „Студенти/или учащ се“ и група „Други - производство, услуги, цивилна администрация, преподаватели“. Тези резултати се наблюдават и в подобни изследвания, проведени за чужди извадки от респонденти или и при тези извадки от изследвани лица се наблюдават различия в нагласите при военните и цивилните респонденти (Arseneau & Cameron, 2015; Gibson & Condor, 2009; Avant & De Nevers,2011; Normatov, 2025). Според изследванията сред военен и цивилен персонал във Великобритания, при интервюта с цивилни, те разглеждат военната служба като подчинение на диктат и ненужно крайна дисциплина под въздействието на правителството, като отъждествяват това с насилие и се разграничават от такова действие, докато военните възприемат действията си като лоялност към държавата, която се олицетворява от правителството, като това би могло да се възприеме за нагласи в полза на националната идентичност и държавата (Gibson & Condor, 2009). В този случаи отношението на респондентите към понятия като „държава“ и „нация“ е отношение към институция, а не към категории хора, защото нацията според това изследване се разбира като хора, място или институция, която я олицетворява (Gibson & Condor, 2009).

Обобщение на резултатите

Дисертационният труд проследява връзката между националната и социална идентичност и нагласите към национализъм/патриотизъм нагласите към война и агресивни реакции, усещане за ниво на безпокойство за собствената сигурност, както и влиянието на културни характеристики като индивидуализма и колективизма върху изследваните конструкти в определени социални групи. Резултатите в хода на това изследване потвърдиха наличието на връзка на проявите на национализъм с нагласите към война (Зографова, 2004, 2008; Kosterman & Feshbach, 1989), но не бяха установени корелационни взаимозависимости между разбирането за национализъм, възприето в това изследване и агресивните реакции. В настоящия дисертационен труд национализмът е възприеман като безкритичност и пълно одобрение за действията на държавата, докато патриотизмът е определен като конструктивно и критично отношение към тези действия на вътрешната група, със стремеж към подобрение и развитие. Най-високи нива на националистически нагласи и национална идентичност се наблюдава в групата на военнослужещите и служителите в сигурността. На следващо място по националистически нагласи са респондентите от групата „Други – производство, услуги, цивилна администрация, преподаватели“, а най-ниско ниво на националистически нагласи се наблюдава при групата „Студенти /или учащ се“.

Що се касае за взаимовръзката на национализъм и нагласи към война, то тази връзка е потвърдена, като национализмът и нагласите към война са позитивно свързани като най-високи нива за предразположеност към участие в бойни действия се наблюдават при военнослужещи и служители в сигурността.

Социално-груповата идентичност е позитивно свързана с патриотизма, като предположението в този случай е, че нацията се възприема от голямата част от респондентите като етнически определена. Изключение тук прави групата „Студент и/или учащ се“, при която съсловно-професионалната идентичност е определяща за патриотизма.

Усещането за ниво на безпокойство за собствената сигурност при респондентите се свързва с агресивната предразположеност и нагласите към война. Най-ниско ниво на изразено безпокойство се наблюдава при респондентите от група „Военнослужещ и/или служител в

сигурността“, което може да се обясни с нивото на специфична подготовка и участие в конкретна агресивна среда, което води до своеобразно привикване и нагласа за справяне със стреса посредством проблемно ориентирани стратегии. Най-високо ниво на изпитвано безпокойство е наблюдавано при група „Студент и/или учащ се“, което се обяснява със средата на непрекъсната конкуренция и неяснота за реализация в бъдеще при тези респонденти, както и предразположеност към проява на индивидуализъм (Li et. al., 2010).

Съществена връзка се наблюдава между културни характеристики като индивидуализъм и предразположеността към агресивни реакции при респондентите (Brossoie, N., et.al.,2022). Индивидуализмът като цяло е свързан с агресивни реакции най-вече поради приемането на конкуренцията и неравенството в социалните групи и стремеж към висок статус, от където се предполага, че може да се появи и агресия при постигане на целите (Bergmüller, 2013; Hui & Triandis, 1986). Хоризонталният индивидуализъм е позитивно свързан с агресивните реакции при групата „Други – производство, услуги, цивилна администрация, преподаватели“, вертикалният индивидуализъм е позитивно свързан с агресията при групата „Военнослужещи и/или служители в сигурността“ и „Студент и/или учащ се“, като при последната се наблюдава връзка и с хоризонтален индивидуализъм.

Психологически профил на изследваните социални групи

Социална група „Военнослужещи и/или служители в сигурността “

С цел да се установи какви са предикторите при военнослужещите по отношение на изследваните конструкти се проведе регресионен анализ. Резултатите показаха, че:

1. За нагласи към война значим предиктор е нагласа към национализъм (β=.39; p<.001), като ΔR^2 показва, че той определя 15 процента от дисперсията.

2. За индивидуална агресия са ниво на безпокойство за собствената сигурност (β=.29; p<.01), вертикален индивидуализъм (β=.24; p<.05), подкрепа за война (β=.21; p<.05). Стойността на коригирания коефициент на детерминация (ΔR^2) обяснява 19 процента от дисперсията.

3. За усещане за ниво на безпокойство за собствената сигурност е афект от войната (β=.43; p<.001), като стойността на коригирания коефициент на детерминация (ΔR^2) обяснява 18 процента от дисперсията.

4. За национализъм е национална идентичност (β=.37; p<.001), като стойността на коригирания коефициент на детерминация (ΔR^2) обяснява 12 процента от дисперсията.

5. За патриотизъм е национална идентичност (β=.57; p<.001), като стойността на коригирания коефициент на детерминация (ΔR^2) обяснява 12 процента от дисперсията.

Социална група „Военнослужещите и/или служителите в сигурността“ в извадката се отличават с:

1. Високо ниво на национална и социално-групова (в това число етническа) идентичност.

2. Силно свързани с нацията и държавата.

3. Одобряват действията на централната власт

4. Съобразяват се с изискванията към тях от страна на централното държавно ръководство

Тази група респонденти се изявяват като вертикални колективисти, а безпокойството им е свързано с негативния ефект от военните действия. При тази социална група е по-силно изразен национализмът, свързан с безкритичност към действията на държавата и в по-малка

степен патриотизмът, свързан с критичност и желание за позитивни промени, което може да се определи като консерватизъм.

Респондентите проявяват високо ниво на провоенни нагласи, свързани с националната им идентичност, която е свързана с нивото на нагласи към национализъм и готовност за участие в бойни действия при защита на независимостта и териториалната цялост на националната родина, като това се обвързва с виждането на войната като отбранителна, но от друга страна е възможно да ги направи и по-агресивни личности.

Социална група „Студенти и/или учащи се“

С цел да се установи какви са предикторите при студентите и/или учащи се по отношение на изследваните конструкти се проведе регресионен анализ. Резултатите показаха, че предиктори са:

1. За индивидуална агресия са вертикален индивидуализъм (β=.33; p<.001), подкрепа за война (β=.33; p<.001), хоризонтален индивидуализъм (β=.28; p<.01). Стойността на коригирания коефициент на детерминация (ΔR^2) обяснява 34 процента от дисперсията.

2. За патриотизъм е социално-групова идентичност (β=.36; p<.001). Стойността на коригирания коефициент на детерминация (ΔR^2) обяснява 12 процента от дисперсията.

3.За национализъм е национална идентичност (β=.36; p<.001). Стойността на коригирания коефициент на детерминация (ΔR^2 обяснява 12 процента от дисперсията.

За социалната група „Студенти и/или учащи се“ е характерно, че нивото на индивидуална агресия се свързва с проявата на индивидуализъм в двете димeнсии и подкрепата за война, като по-съществена е връзката на агресията с вертикален индивидуализъм и подкрепа за война. Тази група има по-ниска степен на провоенни нагласи, но най-високо ниво на хоризонтален индивидуализъм, което ги прави и по-агресивни от гледна точка на изследването.

Нагласите към патриотизъм и национализъм са свързани с нивата на национална и социално-групова идентичност, като по тези показатели тази социална група е на ниско ниво по средни стойности, което я прави и по-слабо национално и етнически обвързана. Същевременно респондентите от тази група са с най-високи средни стойности по усещане за ниво на безпокойство за собствената сигурност.

Социална група „Други-производство, услуги, цивилна администрация, преподаватели “

С цел да се установи какви са предикторите при група „Други“ по отношение на изследваните конструкти се проведе регресионен анализ. Резултатите показаха, че:

1. За нагласи към война са патриотизъм (β=.32; p<.001) и национализъм (β=.14; p<.01). Стойността на коригирания коефициент на детерминация (ΔR^2) обяснява 16 процента от дисперсията. Патриотизмът е по-силно застъпен при определяне на тези нагласи при тази група.

2. За нагласи към агресия е хоризонтален индивидуализъм (β=.26; p<.01), ниво на безпокойство (β=.25; p<.01), подкрепа за война (β=.25; p<.01). Стойността на коригирания коефициент на детерминация (ΔR^2) обяснява 20 процента от дисперсията.

3. За ниво на безпокойство за собствената сигурност е афект от война (β=.39; p<.01). Стойността на коригирания коефициент на детерминация (ΔR^2) обяснява 14 процента от дисперсията.

4. За нагласи към патриотизъм е социална групова идентичност (β=.43; p<.001). Стойността на коригирания коефициент на детерминация (ΔR^2) обяснява 18 процента от дисперсията.

За социалната група „Други – производство, услуги, цивилна администрация, преподаватели“ е характерно, че провоенните им нагласи са свързани с:

1. Нагласи към патриотизъм (критична лоялност към нацията и държавата)

2. Нагласи към национализъм (безкритично приемане на действията на държавата)

Готовността за защита на националната родина е свързана най-вече с вероятността за позитивни промени в държавата, не толкова от сляпата лоялност към нея.

Индивидуалната агресия при тази социална група е свързана с:

1. Ниво на проява на хоризонтален индивидуализъм

2. Провоенни нагласи

3. Усещане за ниво на безпокойство за собствената сигурност

По средни стойности за изброени конструкти респондентите са на второ място след групата на военнослужещите, което ги прави по-малко агресивни от студентите, но по-агресивни от военнослужещите. Респондентите са преди всичко с нагласи към патриотизъм, които са свързани с нивото на социално-груповата им идентичност.

Изводи

Въз основа на проучената литература в първа глава могат да се направят следните изводи:

1. Войната като феномен присъства в световната история и е част от живота на хората. Целите на съвременните войни не са само геополитически и идеологически, но са свързани и с идентичността – етническа, религиозна или общностна.

2. Национализмът, като нагласа, свързана с идентичността, добива нова популярност в съвременните социални отношения, като води до политики, свързани с постигането на „ново величие“ на отделни национални групи.

3. Национализмът е тясно обвързан с войната и агресивната предразположеност, като войната невинаги е предизвикана от агресивна предразположеност в индивидите, но може да направи хората агресивни.

4. Безпокойството у индивидите е свързано позитивно с агресивната предразположеност.

5. Културна характеристика като индивидуализма, повишава предразположеността към агресивни реакции, но намалява безпокойството, докато колективизмът намалява агресията, но увеличава безпокойството у индивидите.

Въз основа на получените резултати от дисертационното изследване могат да се направят следните изводи:

1. Най-висока степен на готовност за защита на националната родина проявяват респондентите от група „Военнослужещ и/или служител в сигурността“ и група „Други – производство, услуги, цивилна администрация“, като първата група се доверява най-вече на държавата и действията ѝ, докато втората би участвала във военни действия най-вече при вероятност от позитивни промени за страната, не и единствено от сляпа лоялност към нея.

2. Декларящите местожителство в големи градове са по-склонни да подкрепят участие в бойни действия в сравнение с живеещите в столицата и малките градове и села.

3. Усещането за ниво на безпокойство за собствената сигурност за цялата извадка изследвани лица е свързано с негативните усещания от войната.

4. Културната характеристика „индивидуализъм“ се свързва с две дименсии с агресивните реакции на респондентите, като хоризонталният индивидуализъм е по-силно застъпен при хората със средно образоване, докато агресията е по-приемлива за малките населени места. Не е открита връзка на феномените с културната характеристика „колективизъм“.

5. Респондентите от извадката са по-скоро индивидуалисти. Колективизъм се проявява към най-близката обкръжаваща среда на тясното семейство и приятелския кръг.

6. По-младите хора (възрастова група 18 – 30 години) са по-слабо обвързани с нацията и със защита на националната родина в сравнение с тези на възраст над 30 години.

7. Не беше открита пряка зависимост между идентичност и провоенни нагласи, като връзката е косвена – през нагласи към национализъм и патриотизъм.

8. Не беше открита зависимост между възприетата гледна точка за национализма и агресията в това изследване.

Ограничения

1. Изследването използва себеоценъчни въпросници, с което се създава възможност за неточни и ситуативни оценки. Може да се предположи, че при лонгитудинални изследвания биха били постигнати повече устойчиви резултати, особено в такава проблемна сфера като изследването на нагласи у респондентите.

2. Извадката е непредставителна.

3. Изследването включва немалко фактори, но те не изчерпват съвкупността от предпоставки, които биха могли да имат значение за дискутираните феномени.

Заключение

Това изследване се опита да проследи връзките между идентичност и свързаните с нея феномени национализъм и патриотизъм и нагласи към война и агресия, както и влиянието на културни характеристики като индивидуализъм и колективизъм, както и усещането за ниво на тревожност за собствената сигурност в респондентите върху изброените конструкти. Не бяха открити корелационни зависимости между агресията и национализма, може би поради възприетата същност на този феномен като безкритичност към действията на държавата.

В бъдещи изследвания в тази посока би могло да се предвиди проследяване на нивото на конформизъм и свързано ли е и по какъв начин с тази възприета гледна точка за национализма. Възможно е да се проследи и връзката с изброените феномени на етническата принадлежност, различна от българската, в една нова извадка изследвани лица, както и религиозната принадлежност и нейната свързаност въпросните конструкти. Това би дало по-широка представа за социалните отношения на междуличностно и междугрупово ниво в определена извадка или целева група.

Приноси на дисертационното изследване

В резултат на извършеното изследване са формулирани изводи и са систематизирани два основни вида приноси: научноприложни (теоретични) и практикоприложни (практически) приноси.

Научноприложни (теоретични) приноси

1. Представяне на профили на конкретни социални групи от извадката изследвани лица, свързани с конкретните нагласи на респондентите в тях (националистически/
патриотични нагласи, агресивни реакции и провоенни нагласи) и свързаното с тези нагласи вероятно поведение, като такова изследване се прави за първи път у нас.

2. Установяване на взаимовръзки между идентичност (национална и социално-групова) с нагласите към война и агресия, както и между културната ориентация, индивидуализма с агресията и усещането за ниво на безпокойство за собствената сигурност за българска извадка.

Практикоприложни (практически) приноси

1. Адаптирани за български условия инструменти за измерване на агресия, нагласи към война, индивидуализъм и колективизъм в две дименсии, както и инструменти за определяне нивото на идентичност – национална и социално-групова идентичност.

2. Въз основа на цялостното изследване и резултатите от него по отношение на нагласите към войната във взаимовръзка с определени социодемографски характеристики могат да се създадат препоръки и политики по отношение на гражданското образование във връзка с готовността за защита на своята общност/нация.

Публикации по темата на дисертационният труд

1. Хараламписв, Ю., Национализъм и агресия – концептуални подходи и насоки за изследване. „СБОРНИК ДОКЛАДИ на Националната школа за докторанти и млади изследователи в социалните науки, 4, 2023, ISSN: 2683 0868, 30-38

2. Юлиан Хараламписв, Конструиране на методика за измерване на нагласи към война. „Съвременният свят-постижения, рискове, иновации", Сборник с доклади от международна научна конференция, 3, 2025, ISBN:978-619-7404-73-91, 166-180

3. Хараламписв, Ю., Адаптиране на методика за измерване нивото на агресия. „Докторантите в науката 8" ЮЗУ, Благоевград 2025г., 2025, ISSN:2738-8328